

Dawny atlas historyczny wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831 Richarda Ottona Spaziera na tle kartografii doby powstania listopadowego

Henryk Bartoszewicz

Archiwum Główne Akt Dawnych

Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN

E-mail: kartografia@agad.gov.pl

Zarys treści: Przedmiotem artykułu jest *Atlas de cartes et de plans pour servir à l'intelligence de l'histoire de l'insurrection du peuple polonaise*, którego autorem był niemiecki historyk Richard Otton Spazier. Było to pierwsze dzieło kartograficzne pokazujące wojnę polsko-rosyjską lat 1830–1831. Atlas map i planów do dziejów powstania listopadowego został wykonany na podstawie materiałów dostarczonych autorowi przez polskich generałów i oficerów, którzy po upadku tegoż powstania przebywali na emigracji w Saksonii i we Francji. R.O. Spazier uzyskał od nich relacje ustne, dokumenty pisane i źródła kartograficzne. Porównanie atlasu historycznego wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831 Richarda Ottona Spaziera z nielicznymi zachowanymi rękopiśmiennymi planami niektórych bitew tej wojny oraz z planami wydanymi drukiem w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w. w pracach poświęconych powstaniu listopadowemu, a także z późniejszymi opracowaniami historycznymi pozwala stwierdzić, że dzieło kartograficzne niemieckiego historyka należy uznać za wartościowe.

Słowa kluczowe: Richard Otton Spazier, atlas dawny, atlas historyczny, wojna polsko-rosyjska 1830–1831

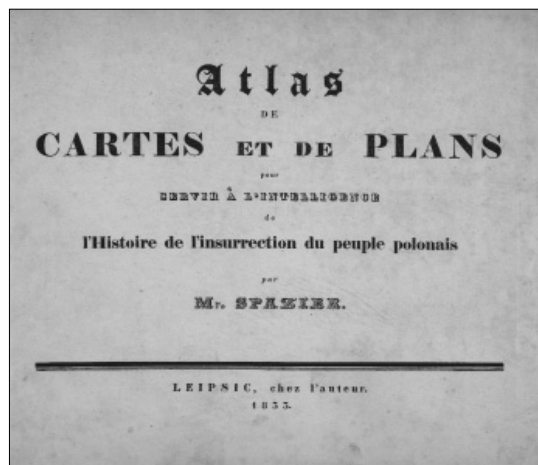
---

1. Wstęp

Atlas de cartes et de plans pour servir à l'intelligence de l'histoire de l'insurrection du peuple polonaise [Atlas map i planów służących zrozumieniu historii powstania ludu polskiego], sporządzony przez Richarda Ottona Spaziera i wydany w Lipsku w 1833 r., który był pierwszym dziełem, powstałym po upadku powstania listopadowego, ukazującym obraz kartograficzny wojny polsko-rosyjskiej lat 1830–183, jest mało znany polskim historykom, zarówno zajmującym się dawnymi mapami historycznymi, jak i badaczom dziejów politycznych Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej (ryc. 1)¹. Jedynie Beata Konopska

---

¹ R.O. Spazier, *Atlas de cartes et de plans pour servir à l'intelligence de l'histoire de l'insurrection du peuple polonaise*, Lipsk 1833, Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Kartografika z innych Oddziałów AGAD, 669.

Ryc. 1. Strona tytułowa atlasu R.O. Spaziera, AGAD, Kartografia z innych Oddziałów AGAD, 669

piśla o nim w monografii poświęconej polskim atlasom historycznym². W 2010 roku został wydany reprint atlasu Spaziera, zaopatrzony w obszerną notę wydawniczą oraz opisy map i planów, a także tłumaczenie na język polski zamieszczonego w nim dokumentu *Podział sił Gwardii Narodowej w celu obrony Warszawy*³. Nieco częściej polscy historycy przywołują inne prace R.O. Spaziera, przede wszystkim trzypięciotomowe dzieło poświęcone dziejom wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831⁴.

2. Autor atlasu i jego prace historyczne

Autor atlasu powstania listopadowego był postacią wyjątkową. Richard Otton Spazier żył w latach 1803–1854. Był pisarzem, tłumaczem i wydawcą, doktorem filozofii, a przede wszystkim historykiem. W okresie wojny polsko-rosyjskiej należał do najgorętszych orędowników walki o niepodległość Polski. Znalazł się on w gronie czołowych przedstawicieli niemieckiego ruchu liberalnego, między innymi obok publicysty Johanna Wirtha i pisarza politycznego Ludwiga Bürne, którzy prowadzili w prasie wielką kampanię na rzecz wsparcia powstańców walczących o niezawisłość swojej ojczyzny⁵. W czasie wojny polsko-rosyjskiej

² B. Konopska, *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacja*, Warszawa 1994, s. 20.

³ R.O. Spazier, *Atlas de cartes et de plans pour servir à l'intelligence de l'histoire de l'insurrection du peuple polonaise. Atlas map i planów służących zrozumieniu historii powstania narodu polskiego*, reprint atlasu, nota wydawnicza i opis map H. Bartoszewicz, tłumaczenie A. Bartoszewicz, Wydawnictwo Geodeta Sp. z o.o., Warszawa 2010.

⁴ H. Kocój, *Niemcy a powstanie listopadowe*, Warszawa 1970, s. 91; idem, *Prusy wobec powstania listopadowego*, Warszawa 1980, s. 77; P. Roguski, *Tulacz polski nad Renem. Literatura i sprawa polska w Niemczech w latach 1831–1845*, Warszawa 1981.

⁵ P. Roguski, op. cit., s. 31, 32, 35.

zaczął informować niemiecką opinię publiczną o wydarzeniach w Polsce. Bezpośrednio po upadku powstania listopadowego podjął próbę opisanego jego dziejów. Już pod koniec 1831 r. w Ansbach opublikował w czterech zeszytach pisaną na gorąco pracę zatytułowaną *Geschichte des polnischen Volkes und seines Feldzugs im Jahre 1831. Nacht öffentlichen und Privattheilungen* [Historia narodu polskiego i jego kampanii w roku 1831. Według oficjalnych i prywatnych doniesień], która przerosła w pokaźne trzytomowe dzieło *Geschichte des Aufstandes des polnischen Volkes in den Jahren 1830 und 1831* [Historia powstania narodu polskiego w roku 1830 i 1831], wydane drukiem w następnym roku w Altenburgu. Oprócz prac historycznych, R.O. Spazier opublikował książkę *Ost und West. Reisen in Polen und Frankreich* [Wschód i Zachód. Podróże do Polski i Francji] (Stuttgart 1835) będącą wynikiem podróży autora na ziemię polskie i do Paryża. Ponadto w 1836 r. dokonał on także pierwszego przekładu na język niemiecki *Pana Tadeusza* Adama Mickiewicza [*Herr Thaddäus*], opublikowanego w tym samym roku w Lipsku⁶.

R.O. Spazier z polskimi generałami i oficerami, uczestnikami wojny polsko-rosyjskiej po raz pierwszy zetknął się w Lipsku w końcu 1831 r. i na początku 1832 r., kiedy po upadku powstania listopadowego zaangażował się w działalność tworzonych w Saksonii związków wsparcia dla polskich powstańców, których fala przelewała się przez kraje niemieckie. Spotkał się wówczas i nawiązał trwałe kontakty między innymi z dowódcą Gwardii Narodowej gen. bryg. Antonim Ostrowskim i gen. bryg. Henrykiem Dembińskim. W 1832 r. R.O. Spazier opracował i wydał w Lipsku broszurę napisaną przez generała Dembińskiego *Mein Feldzug nach und in Litthauen und mein Rückzug von Kruszany nach Warschau* [Moja wyprawa na Litwę i mój powrót z Kruszan do Warszawy]⁷. Także w tym samym roku ukazało się pierwsze wydanie wspomnianego dzieła *Geschichte des Aufstandes des polnischen Volkes in den Jahren 1830 und 1831*. Na stronie tytułowej jego pierwszego tomu została umieszczona informacja, że powstało ono na podstawie dokumentów, akt sejmowych oraz dzienników, pamiętników i relacji ustnych uczestników powstania listopadowego⁸.

W środowisku wielkiej emigracji popowstaniowej prace historyczne R.O. Spaziera pokazujące dzieje wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831 spotkały się z różnym ocenami. Wielu Polaków przyjęło je z uznaniem i życzliwością. Do tego grona należał między innymi Adam Mickiewicz, który w liście do Spaziera z 31 lipca 1831 r. pisał: „Śmiem cię prosić, abyś dalej prowadził piękne swe przedsięwzięcie [...] Pisarze na żołdzie naszych wrogów niechybnie napadną na ciebie. Oskarżają cię o stronniczość dla Polski. Nie będą przynajmniej mogli rzucić cienia na twoją

⁶ Ibidem, s. 58–59.

⁷ Ibidem, s. 49; E. Wawrzkowicz, *Dembiński Henryk, h. Nieczuja 1791–1864*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 5, Kraków 1939–1946, s. 68.

⁸ R.O. Spazier, *Geschichte des Aufstandes des polnischen Volks in den Jahren 1830 und 1831*, Altenburg 1832, Bd. 1, strona tytułowa.

bezinteresowność, ponieważ wiemy, jak wynagradzają w Niemczech naszych literackich sprzymierzeńców, na czele których pozwól, Panie, abym umieścił twoje imię”⁹. Duże zainteresowanie twórczością niemieckiego historyka wykazywał Joachim Lelewel, dzieląc się uwagami i służąc radą¹⁰. Ponieważ Spazier propozycje zmian i uzupełnień zbagatelizował, to *Historia powstania narodu polskiego* po jej ukazaniu spotkała się surową krytyką polskiego uczonego. Lelewel w liście do generała Antoniego Ostrowskiego z 1834 r. stwierdzał: „Spazier łap za grosz. Życzę mu wszelkich pomyślności, bo dobrze, że i to jest, byle więcej, ale on nie jest w stanie strawić, co w głowę ładuje. Dzieło zawsze będzie liche”¹¹. Polemiczne opinie wyrażali także inni Polacy przebywający na emigracji, w tym adiutant generała Józefa Bema, kapitan Aleksander Łaski i adiutant generała Dezyderego Chłapowskiego, kapitan Maciej Mielżyński oraz generałowie Maciej Rybiński i Henryk Dembiński, którzy najczęściej uważając, że Spazier niedostatecznie wykorzystał złożone mu wspomnienia i relacje, nie całkiem prawdziwie przedstawiał bądź ich udział, bądź udział ich dowódców w powstaniu¹². Listy generałów M. Rybińskiego i H. Dembińskiego w tej sprawie umieścił w swoim dziele autor pierwszej polskiej historii powstania listopadowego Maurycy Mochnacki, który utrwalił nieprzychylną opinię o dziele niemieckiego historyka w środowisku polskich emigrantów¹³. Należy jednak stwierdzić, że Mochnacki dokonał niezbyt uczciwego zabiegu, ponieważ w sposób nierzetelny posłużył się tendencyjną opinią generała Dembińskiego, który bez uzasadnienia stwierdzał, że na podstawie wypowiedzi Spaziera przekonał się jakoby on „jedynie spekulacją robiąc ze swego dzieła, obojętnym jest na prawdę”¹⁴. Głosy krytyczne polskich uczestników wojny z Rosją 1830–1831 wobec twórczości tego historyka niemieckiego pojawiły się głównie dopiero po ukazaniu się przekładu na język polski jego trzytomowego dzieła dotyczącego dziejów powstania listopadowego.

Jednakże nie wszyscy Polacy tak krytycznie oceniali *Historię powstania narodu polskiego*. Wielu emigrantów polskich, między innymi generał Antoni

⁹ Cyt. za: W. Mickiewicz, *O pierwszym tłumaczeniu niemieckim „Pana Tadeusza”*, w: *Rok mickiewiczowski. Księga pamiątkowa*, Lwów 1899, s. 210–211; P. Roguski, op. cit., s. 59.

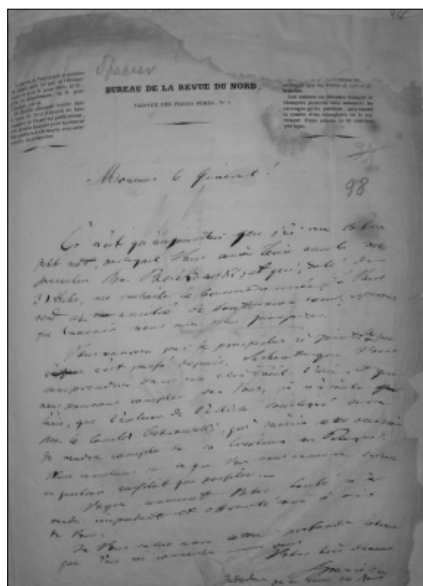
¹⁰ List J. Lelewela do Walentego Zwierkowskiego, 4 marca 1833 r., w: *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, oprac. H. Więckowska, t. 1, Kraków 1948, dok. nr 90, s. 121; List J. Lelewela do W. Zwierkowskiego, 5 maja 1838 r., w: *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, oprac. H. Więckowska, t. 2, Kraków 1949, dok. nr 450, s. 1195.

¹¹ List J. Lelewela do A. Ostrowskiego, 29 stycznia 1834 r., w: *Listy emigracyjne Joachima Lelewela*, oprac. H. Więckowska, t. 5, Kraków 1958, dok. nr 1366, s. 103–104; P. Roguski, op. cit., s. 59.

¹² P. Roguski, op. cit., s. 59–60.

¹³ List H. Dembińskiego do M. Mochnackiego, 4 czerwca 1834 r., List M. Rybińskiego do M. Mochnackiego, 8 maja 1834 r., w: M. Mochnacki, *Dzieła*, t. 3, Poznań 1863, s. 443–445.

¹⁴ M. Mochnacki stwierdzenie gen. H. Dembińskiego opatrzył następującym komentarzem umieszczonym w przypisie swojego dzieła: „Wyznanie pana doktora Spaziera, zrobione generałowi Dembińskiemu, że tylko dla pieniędzy swoją tak nazwaną historię powstania w trzech tomach ogłosił „i że o prawdę nie dba”, o osiągnięciu tego rezultatu, to szczególne wyznanie rzuca nowe światło na naturę pracy, którą niby w interesie Polski wykonał, i zarazem uwalnia nas Polaków od potrzeby prostowania lub zbijania bajek, którymi ta historia p. dra Spaziera jest napełniona”, ibidem, s. 445.

Ryc. 2. List R.O Spaziera do A. Ostrowskiego, AGAD, Archiwum Ostrowskich z Ujazdu, 392, s. 98

Ostrowski, odnosiło się przychylnie do twórczości historycznej R.O. Spaziera. Świadczy o tym korespondencja Ostrowskiego ze Spazierem znajdująca się w Archiwum Ostrowskich z Ujazdu przechowywanym w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie¹⁵ (ryc. 2). To środowisko polskie było inicjatorem przyjazdu historyka niemieckiego do Francji i wydania w przekładzie na język polski *Geschichte des Aufstandes des polnischen Volkes*. Trzytomowa *Historia powstania narodu polskiego w roku 1830–1831* Richarda Ottona Spaziera wydana w 1833 r. w Paryżu (przekładu z języka niemieckiego dokonał Piotr Laskowski) została zadedykowana przez autora „Narodowi polskiemu ku wzniesieniu się z przeszłości, wytrwaniu w obecnym nieszczęściu i ku przestrodze na przyszłość”; drugim adresatem dedykacji był senator wojewoda, dowódca Gwardii Narodowej, generał Antoni Ostrowski, a trzecim patrioci „w poznańskim, za których gorliwym staraniem wyjście niniejszej edycji ułatwionem i przyspieszonym zostało”¹⁶. Na stronie tytułowej wydania polskiego została umieszczona nota o źródłach, na których podstawie powstało to dzieło: „z autentycznych dokumentów, sejmowych akt, pamiętników, dzienników piśmiennych i ustnych podań najznakomitszych uczestników tegoż powstania”¹⁷. Natomiast we wstępie

¹⁵ AGAD, Archiwum Ostrowskich z Ujazdu, t. 378 (s. 83–84), t. 390 (s. 386–388, 566), t. 391 (s. 116, 341–343), t. 392 (s. 98–99, 331–333, 360–363, 468–483), t. 397 (s. 26–29); A. Ostrowski, *Pamiętnik z czasów powstania listopadowego*, wyd. K. i W. Rostoccy, Wrocław 1961, s. 26–27.

¹⁶ R.O. Spazier, *Historia powstania narodu polskiego w roku 1830 i 1831*, t. 1, Paryż 1833, niepaginowane strony dedykacyjne.

¹⁷ Ibidem, strona tytułowa.

R.O. Spazier bardziej szczegółowo wymienił materiały, które stanowiły podstawę źródłową jego pracy, w tym dzienniki i pamiętniki członka Rządu Narodowego odpowiedzialnego za Wydział Wojny Stanisława Barzykowskiego (Barzykowskiego) oraz generałów Antoniego Ostrowskiego, Henryka Dembińskiego i Józefa Szymanowskiego, notatki generałów Ambrożego Skarzyńskiego (Skarzyńskiego), Tadeusza Suchorzewskiego i Emiliana Węgierskiego¹⁸. Na kolejnych stronach autor zamieścił obszerną listę cywilnych i wojskowych uczestników wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831, od których uzyskał ustne relacje o przebiegu powstania listopadowego¹⁹.

3. Źródła pisane i kartograficzne atlasu

Najprawdopodobniej podczas pobytu R.O. Spaziera we Francji zrodził się pomysł opracowania i wydania map i planów dotyczących wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831. Wówczas spotkał się on nie tylko z wieloma wybitnymi przedstawicielami emigracji polskiej w Paryżu, generałami i oficerami, uczestnikami powstania listopadowego, którzy mogli niemieckiemu historykowi dostarczyć materiałów niezbędnych do sporządzenia planów bitew toczonych z wojskami rosyjskimi, ale także z oficerami Korpusu Inżynierów Wojskowych i Kwatermistrzostwa Generalnego, specjalizującymi się w sporządzaniu planów i map. Wśród oficerów, których nazwiska zostały umieszczone na liście autorów relacji stanowiących podstawę źródłową *Historii powstania narodu polskiego w roku 1830 i 1831*, znajdują się znani inżynierowie wojskowi: pułkownik Jan Paweł Lelewel, brat Joachima i oficer Korpusu Inżynierów Wojskowych oraz podpułkownik August Schultz, który podczas powstania listopadowego dowodził inżynierami w twierdzy Modlin. Na liście autorów relacji jest także nazwisko adiutanta generała Ignacego Prądzyńskiego, kapitana Maurycyego Kazimierza Hauke, który nie tylko był artylerzystą, ale także posiadał wiedzę inżynierską, a ponadto uczestniczył w bitwach pod Wawrem, Grochowem, Ostrołęką i w obronie Warszawy. R.O. Spazier podczas podróży do Francji prawdopodobnie spotkał się ze znakomitym kartografem, gen. dyw. Wojciechem Chrzanowskim. We wstępie do wydania polskiego *Historii powstania narodu polskiego* znajduje się stwierdzenie, że lista osób, które dostarczyły autorowi dzieła materiałów i relacji mogłaby być znacznie większa, ale „wiele osób nie było, częścią wyraźnie sobie życzyło, dla osobistych stosunków nie bydy wymienionymi, po części zaś wielu powróciło w stosunki, w których by im to w przyszłości mogło zaszkodzić”. Niewykluczone, że do osób tych należał generał W. Chrzanowski, który

---

¹⁸ Ibidem, s. XIII–XIV.

¹⁹ Ibidem, s. XV–XX. Na tej liście znajdują się między innymi nazwiska wybitnych dowódców wojskowych, uczestników wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831, generałów Henryka Dembińskiego, Kazimierza Małachowskiego, Macieja Rybińskiego, Kazimierza Skarzyńskiego, Józefa Szymanowskiego i Stanisława Wojczyńskiego.

po przyjeździe do Francji spotkał się ze strony części polskiej emigracji z zarzutem zdrady narodowej, ale został dobrze przyjęty przez protektora Spaziera, generała Antoniego Ostrowskiego²⁰. Spośród znanych topografów armii Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej, kombatantów wojny polsko-rosyjskiej, oprócz J.P. Lelewela, który udał się do Szwajcarii, A. Schultza i W. Chrzanowskiego w tym czasie we Francji przebywali także inni oficerowie Kwaternmistrzostwa Generalnego i Korpusu Inżynierów Wojskowych: ppor. Leon Baranowski, ppor. Stanisław Behr (Ber), kpt. Edward Bieliński, kpt. Ludwik Hoffman, mjr Wincenty Horian, por. Tytus Jankowski, ppłk Mikołaj Kamiński (Kamieński), kpt. Józef Kowalski, ppłk Franciszek Kozakowski, por. Ignacy Lipiński (Lipieński), mjr Ferdynand Nieznański, kpt. Piotr Pogonowski, ppłk Adolf Potkański, ppor. Franciszek Starowski, mjr Jan Cyprian Wolski i mjr Teofil Zabłocki²¹.

Oceniając opublikowany w rok po pobycie R.O. Spaziera we Francji *Atlas de cartes et de plans pour servir à l'intelligence de l'histoire de l'insurrection du peuple polonaise* jako atlas historyczny należy przede wszystkim postawić pytanie o źródła, które stanowiły podstawę jego sporządzenia. Najłatwiej jest udzielić odpowiedzi w przypadku dwóch zamieszczonych w nim map: *La ville, les fortifications, les baricades de Varsovie et les troupes Polonaise le 19 août 1831* [Miasto, fortyfikacje, barykady Warszawy i wojsko polskie 19 sierpnia 1831 r.] – ryc. 3²² i *Croquis de l'attaque et de la prise de Varsovie les 6 et 7 septembre 1831* [Szkic ataku i zdobycia Warszawy 6 i 7 września 1831 r.] – ryc. 4²³ oraz dokumentu zatytułowanego *Reparation forces de la Garde Nationale pour la défense de la ville de Varsovie, designation des places de reunion et des reserves* [Podział sił Gwardii Narodowej w celu obrony miasta Warszawy, określenie miejsc zbiórki i zapasowych]²⁴. Najwięcej materiałów i relacji, a być może także i planów stolicy Królestwa Polskiego dostarczył Spazierowi dowódca Gwardii Narodowej Antoni Ostrowski. Z całą pewnością historyk niemiecki otrzymał od Ostrowskiego dokument dotyczący obrony miasta przed armią rosyjską sporządzony 24 lipca 1831 r. i podpisany przez niego jako ówczesnego dowódcę

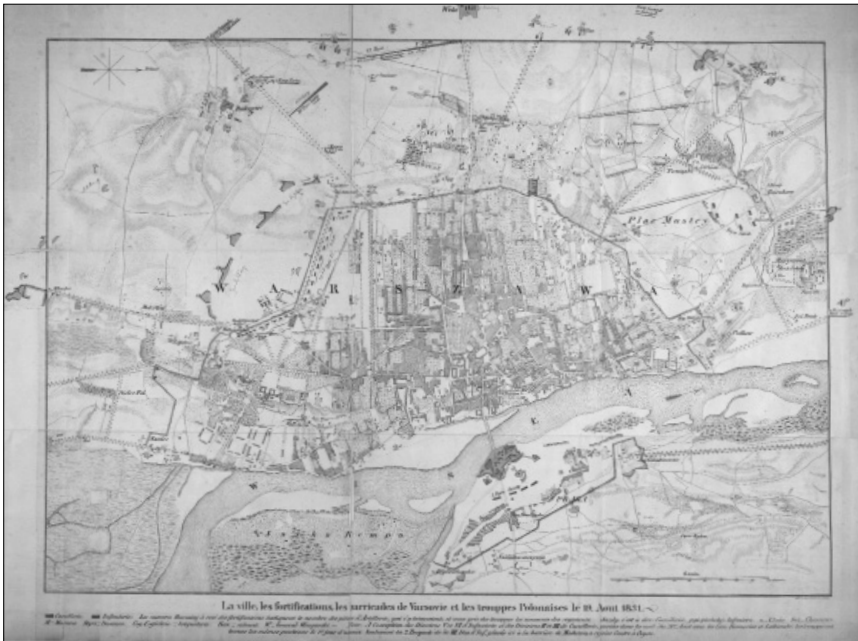
²⁰ Wojciech Chrzanowski nie opuścił Warszawy z oddziałami wojska polskiego, lecz pozostał w stolicy i złożył przysięgę na wierność carowi Mikołajowi I. Na żądanie Iwana Paskiewicza napisał krótki zarys działań polskich oddziałów powstańczych, opublikowany w Lipsku w 1858 roku. Pod koniec 1831 r. po otrzymaniu trzymiesięcznego urlopu wyjechał do Galicji, skąd nie powrócił do Królestwa Polskiego, lecz z paszportem francuskim wyjechał najpierw do Strasburga, a następnie do Paryża. Część emigracji, zwłaszcza ta związana z Joachimem Lelewel, przyjęła go bardzo źle, oskarżając go o zdradę, a nawet, że przyjechał do Francji jako agent rosyjski. Chrzanowskiego życzliwie przyjął tylko obóz Adama Czartoryskiego. T. Manteuffel, *Chrzanowski Wojciech (1793–1861)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 3, Kraków 1937, s. 465.

²¹ B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (Zarys historyczny)*, Warszawa 1921, s. 176–177; N. Kasperek, *Żołnierze powstania listopadowego, powroty i emigracja*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, 1993, nr 1, s. 84–85.

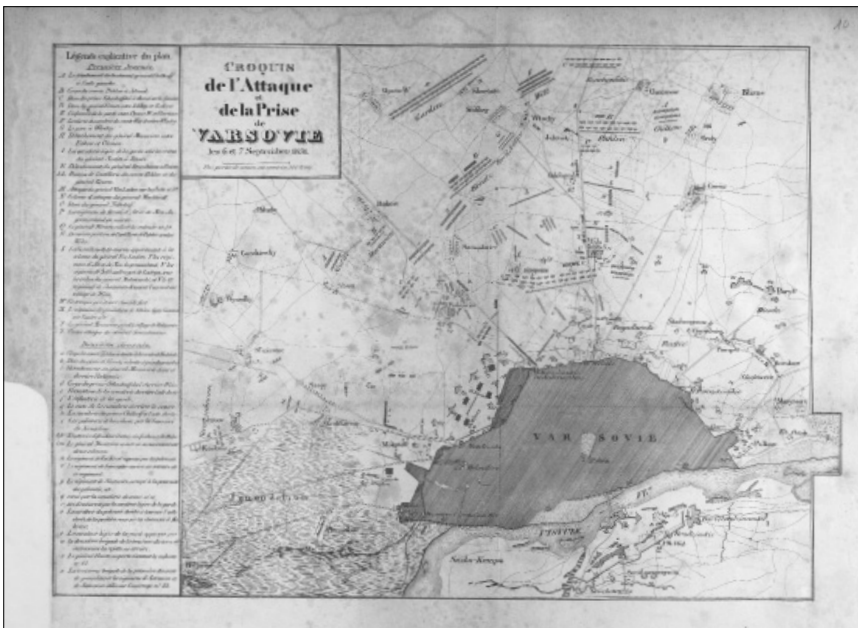
²² R.O. Spazier, *Atlas*, AGAD, Kartografika z innych Oddziałów AGAD, 669, mapa 9. Mapa o wymiarach w ramce 49,5 × 35 cm w skali około 1:13 800.

²³ Ibidem, mapa 10. Mapa o wymiarach w ramce 35,5 × 26 cm w skali około 1:30 000.

²⁴ Ibidem, s. 3–8.

Ryc. 3. Plan Warszawy z oznaczeniem fortyfikacji i rozmieszczenia oddziałów wojsk polskich w dniu 19 sierpnia 1831 r., AGAD, Kartografika z innych Oddziałów AGAD, 669, mapa 9

Ryc. 4. Szkic ataku i zdobycia Warszawy przez oddziały rosyjskie w dniach 6 i 7 września 1831 r., AGAD, Kartografika z innych Oddziałów AGAD, 669, mapa 10

Gwardii Narodowej i szefa sztabu tej formacji gen. bryg. Piotra Łubieńskiego oraz przez kwatermistrza generalnego armii polskiej gen. dyw. Ignacego Prądzyńskiego i dowódcę Korpusu Inżynierów Wojskowych ppłk. Józefa Wilsona. W przypadku dwóch wyżej wymienionych kartografików, planu przedstawiającego ufortyfikowanie Warszawy i rozlokowanie oddziałów armii polskiej 19 sierpnia 1831 r. oraz planu ataku i zdobycia Warszawy przez wojska rosyjskie 6–7 września 1831 r. ważnych informacji, a być może także materiałów zapewne dostarczyli Spazierowi przebywający na emigracji we Francji dwaj kartografowie wojskowi Jan Paweł Lelewel i Piotr Pogonowski. Pierwszy z nich podczas wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831 kierował pracami fortyfikacyjnym na Pradze i dowodził ich obroną, a na emigracji sporządził mapę okolic Warszawy z oznaczeniem ruchów wojsk i bitew pod Warem i Grochowem oraz ataku na Warszawę²⁵. Drugi zaś w armii Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej uczestniczył w kartowaniu stolicy i jej okolic oraz pracach nad mapą topograficzną Królestwa Polskiego pod kierunkiem Wojciecha Chrzanowskiego, a po wybuch powstania listopadowego należał do grona oficerów Kwatermistrzostwa Generalnego, którzy byli odpowiedzialni za przygotowanie materiałów do prowadzenia operacji wojskowych. Podczas pobytu na emigracji we Francji był on inicjatorem opracowania mapy topograficznej ziem polskich przez byłych oficerów Kwatermistrzostwa Generalnego i autorem jej pierwszego projektu złożonego 1833 r. polskiemu Towarzystwu Pomocy Naukowej. W tym czasie P. Pogonowski kierował także grupą oficerów Sztabu Głównego byłej armii Królestwa Polskiego, która opracowała mapę generalną wszystkich dróg pocztowych Europy wydaną dwukrotnie w 1835 r. w zakładzie geograficznym Charlesa Piqueta w Paryżu²⁶.

J.P. Lelewel, P. Pogonowski i A. Schultz mogli także być pomocni w sporządzaniu przez R.O. Spaziera planów bitew w wojnie polsko-rosyjskiej zamieszczonych w atlasie. Z całą pewnością byłyby dla niemieckiego historyka przydatne prace Lelewela dotyczące planów bitew pod Wawrem i Grochowem, które przygotowywał do trzutomowego dzieła Ludwika Mierosławskiego *Histoire de la révolution de Pologne ...* [Powstanie narodu polskiego w 1830 i 1831 r.] (Paris 1836–1838)²⁷. P. Pogonowski był nie tylko znakomitym kartografem i sztabowcem, ale także czynnym uczestnikiem wojny polsko-rosyjskiej, między innymi na stanowisku szefa sztabu dowódcy samodzielnego korpusu gen. bryg. Samuela Józefa Różyckiego²⁸. Natomiast A. Schulz posiadał duże doświadczenie inżynierskie i topograficzne, należał do wybitniejszych oficerów Korpusu

²⁵ *Żywoć Jana Pawła Lelewela podpułkownika inżynierii*, Poznań 1857, s. 6–10; H. Więckowska, *Lelewel Jan Paweł (1796–1847) podpułkownik inżynierii*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 19, 1974, s. 19–20.

²⁶ B. Olszewicz, op. cit., s. 160–161, XXVIII–XXIX; R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. 3, Warszawa 1990, s. 314; D. Siwicka, *Potrzeba mapy. Prace kartograficzne polskich emigrantów*, „Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza”, r. VIII (L), 2015, s. 29–33.

²⁷ *Żywoć Jana Pawła Lelewela*, op. cit., s. 9–10.

²⁸ B. Olszewicz, op. cit., s. XVIII–XXIX; R. Bielecki, t. 3, op. cit., s. 314.

Inżynierów Wojskowych, zarówno w okresie przedpowstaniowym, jaki w czasie wojny polsko-rosyjskiej²⁹.

Lista autorów dzienników, pamiętników, notat, zapisków i relacji ustnych zamieszczonych we wstępie do wydania polskiego *Historii powstania narodu polskiego w roku 1830–1831* pozwala stwierdzić, kto spośród tych uczestników powstania listopadowego mógł Spazierowi dostarczyć najwartościowsze materiały do opracowania planów bitew zamieszczonych w *Atlasie*. Z całą pewnością byli to wyżsi dowódcy wojskowi, generałowie, obok wspomnianych wyżej Antoniego Ostrowskiego i Henryka Dembińskiego, Kazimierz Małachowski, Maciej Rybiński, Ambroży Skarżyński, Kazimierz Skarżyński, Tadeusz Suchorzewski oraz Emilian Węgierski. Znaczną wiedzą na temat toczonych bitew dysponował generał Henryk Dembiński, który podczas bitwy pod Dębem Wielkim (31 marca 1831 r.) prowadził atak rozstrzygający o polskim zwycięstwie nad korpusem dowodzonym przez generała Grigorija Rosena, a po bitwie pod Iganiami dowodził osłoną wojsk polskich wracających w kierunku Mińska Mazowieckiego, odpierając pod Kuflewem (25 kwietnia) natarcie przedniej straży armii Iwana Dybicza. Uczestniczył także w bitwie pod Ostrołęką (26 maja), podczas której, w jej końcowej fazie, na czele swojej jazdy ubezpieczał artylerię generała Józefa Bema³⁰. Równie bogatą wiedzę o toczonych bitwach posiadał generał Kazimierz Małachowski. Dowodzona przez niego pierwsza brygada piechoty uczestniczyła w bitwie pod Białolęką (24–25 lutego). W drugiej bitwie pod Wawrem (31 marca) K. Małachowski dowodził trzecią dywizją piechoty, przejętą po ówczesnym wodzu naczelnym, generale Janie Skrzyneckim. Dywizja Małachowskiego uczestniczyła także w bitwie pod Ostrołęką, chociaż nie osiągnęła żadnego sukcesu³¹. Do czołowych dowódców wojny z Rosją należał także generał Maciej Rybiński. Dowodził on pierwszym pułkiem piechoty liniowej w bitwie pod Grochowem (19–20 lutego) i pod Białolęką (25 lutego). Natomiast jego pierwsza dywizja piechoty w bitwie pod Ostrołęką odegrała kluczową rolę, co zostało podkreślone w raporcie generała Skrzyneckiego³². Spośród dwóch braci Skarżyńskich (Skarżyńskich) większe doświadczenie bojowe w wojnie polsko-rosyjskiej 1831 r. miał Kazimierz, którego część korpusu jazdy uczestniczyła w drugiej bitwie pod Wawrem. Cały ten korpus walczył pod Dębem Wielkim. Jazda K. Skarżyńskiego uczestniczyła także w bitwie pod Ostrołęką³³. Generał

²⁹ B. Gembarzewski, *Wojsko polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa 1903, s. 137; H. Bartoszewicz, *Z dziejów kartografii Mazowsza i ziem sąsiednich w XVII–XX wieku*, Warszawa–Pułtusk 2012, s. 38.

³⁰ E. Wawrzakowicz, op. cit., s. 67.

³¹ S. Przewalski, *Małachowski Kazimierz h. Gryf (1765–1845)* w: *Polski słownik biograficzny*, t. 19, Wrocław 1974, s. 406.

³² Z. Zacharewicz, *Rybiński Maciej (1784–1874)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 33, Wrocław 1991–1992, s. 342–343.

³³ B. Nykiel, *Skarżyński (Skarżyński) Kazimierz h. Bończa (1790 lub 1792–1856)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 37, Warszawa – Kraków 1997–1998, s. 74; B. Nykiel, *Skarżyński (Skarżyński) Ambroży Mikołaj h. Bończa (1789–1868)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 37, Warszawa – Kraków 1997–1998, s. 64.

Tadeusz Suchorzewski, podobnie jak Ambroży Skarzyński, nie wziął udziału w ważnych bitwach powstania listopadowego, ale obaj posiadali znaczną wiedzę o toczonych wówczas bojach³⁴. Generał Emilian Węgierski walczył pod Ostrołęką i w obronie Warszawy, pełniąc w sierpniu 1831 r. obowiązki gubernatora wojskowego stolicy³⁵.

Oprócz generałów, wartościowych informacji dla odtworzenia przebiegu wielu bitew zapewne dostarczył Spazierowi także pułkownik Ignacy Marcelli Kruszewski, niezwykle utalentowany oficer, adiutant kolejnych wodzów naczelnych powstania listopadowego, Józefa Chłopickiego, Michała Radziwiłła i Jana Skrzyneckiego. Kruszewski brał udział w bitwach pod Grochowem, Dębem Wielkim i Ostrołęką. 4 czerwca otrzymał dowództwo piątego pułku ułanów, którym dowodząc w starciu pod Młynarzami (16 lipca), rozbił zgrupowanie rosyjskich dragonów, co zapewne zdecydowało o jego awansie na stopień pułkownika (19 lipca). Spazier miał możliwość wielokrotnie rozmawiać z Kruszewskim, który przebywał w Paryżu i Dreźnie, gdzie organizował przemarsz żołnierzy polskich do Francji³⁶.

Nie ulega wątpliwości, że istotnym źródłem do sporządzania niektórych z planów bitew znajdujących się w *Atlasie* miały pamiętniki Stanisława Barzykowskiego. Wiedza ich autora o toczonych walkach w wojnie polsko-rosyjskiej wynikała nie tylko z pełnionych przez niego funkcji szefa Wydziału Wojskowego w Radzie Najwyższej Narodowej i w powołanym w końcu stycznia 1831 r. Rządzie Narodowym, lecz także z udziału w powstaniu z bronią w ręku. S. Barzykowski uczestniczył w bitwach pod Wawrem, Grochowem i Iganiami³⁷.

Przy sporządzaniu planów bitew umieszczonych w *Atlasie* było także przydatne dzieło kapitana artylerii Mariana Brzozowskiego wydane w 1833 r. w Lipsku w języku francuskim (w 1838 r. w języku angielskim i języku niemieckim) *La guerre en Pologne en 1831*, z którego R.O. Spazier korzystał w rękopisie. Autor tej pracy w wojnie polsko-rosyjskiej walczył jako porucznik drugiej kompanii artylerii lekkiej pierwszego pułku w bitwach pod Grochowem, Białoleką, Wawrem, Iganiami, Rudkami, Tykocinem i Ostrołęką. W bitwie warszawskiej dowodził piątą baterią pozycyjną³⁸.

Atlas, oprócz karty tytułowej i wspomnianego wyżej dokumentu zatytułowanego *Podział sil Gwardii Narodowej w celu obrony miasta Warszawy*

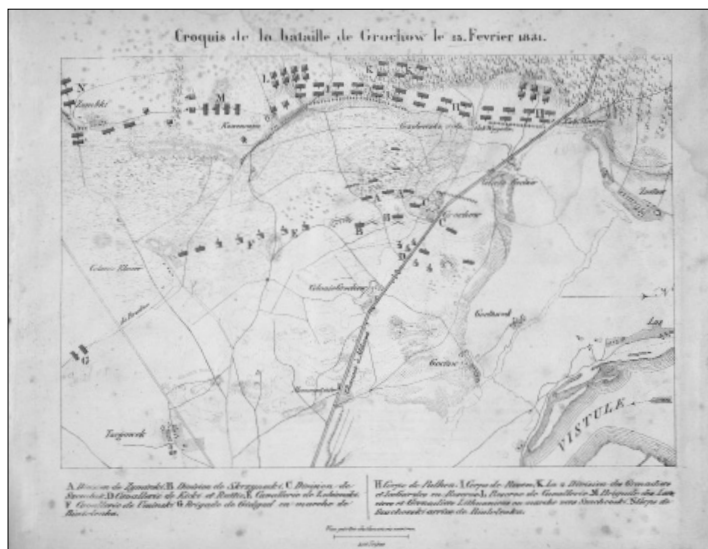
³⁴ M. Baczkowski, *Suchorzewski Maria Tadeusz Michał Józefat (1778–1852)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 45, Warszawa – Kraków 2007–2008, s. 327–328.

³⁵ A. Biernat, I. Ichnatowicz, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa 2003, s. 483.

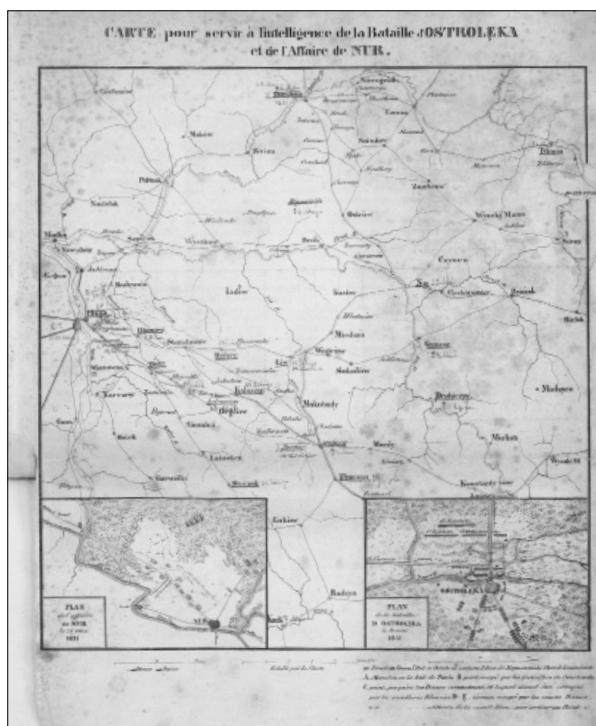
³⁶ E. Kozłowski, *Kruszewski Ignacy Marcelli (1799–1879)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 15, Wrocław 1970, s. 431–432.

³⁷ Pamiętniki S. Barzykowskiego zostały opublikowane po śmierci autora, a wydawca słusznie nadał im tytuł *Historia powstania listopadowego*. Jednakże najcenniejsze są w niej części czysto pamiętnikarskie. S. Barzykowski, *Historia powstania listopadowego*, t. 1–5, Poznań 1883; M. Meloch, *Barzykowski Stanisław (1792–1872)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 1, Kraków 1935, s. 346–347.

³⁸ R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. 1, Warszawa 1995, s. 262–263.

Ryc. 5. Plan bitwy pod Grochowem, 25 lutego 1831 r., AGAD, Kartografika z innych Oddziałów AGAD, 669, mapa 4

Ryc. 6. Mapa części Królestwa Polskiego z kartonami – planami bitwy pod Nurem (22 maja 1831 r.) i bitwy pod Ostrołęką (26 maja 1831 r.), AGAD, Kartografika z innych Oddziałów AGAD, 669, mapa 8

oraz dwóch planów (*Miasto, fortyfikacje, barykady Warszawy i wojsko polskie 19 sierpnia 1831 r. i Szkieł ataku i zdobycia Warszawy 6 i 7 września 1831 r.*), zawiera mapę Królestwa Polskiego w granicach wyznaczonych podczas kongresu wiedeńskiego³⁹, plany bitew: pod Wawrem – 19 lutego⁴⁰, pod Białołąką – 24 i 25 lutego⁴¹, pod Grochowem – 25 lutego (ryc. 5)⁴², pod Dębem Wielkim – 31 marca⁴³, pod Iganiami – 10 kwietnia⁴⁴, pod Mińskiem – 26 kwietnia (podana na planie data 27 kwietnia jest błędna)⁴⁵ oraz mapę części Królestwa Polskiego (od Warszawy do Białegostoku i od Ostrołęki do Kocka) z dodanymi, w formie kartonów planami bitew pod Nurem – 22 maja (podana na planie data 23 maja jest błędna) i pod Ostrołąką – 26 maja 1831 r. (ryc. 6)⁴⁶.

4. Atlas R.O. Spaziera na tle innych zachowanych źródeł kartograficznych do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831

Zachowany w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie egzemplarz *Atlasu* jest dziełem unikalnym, ponieważ jest jedynym w zbiorach polskich, w którym umieszczone kartografika, wykonane techniką litograficzną, zostały dodatkowo ręcznie barwione. Naniesione na mapach i planach tego egzemplarza *Atlasu* ręczne dopiski świadczą o tym, że był to albo pierwodruk, albo służył jako podkład do przygotowania drugiego wydania lub posługiwano się nim w pracy dydaktycznej. Użyte na mapach i planach znaki topograficzne, oznaczenia literowe i barwy zostały objaśnione w legendach. Na przykład na planie bitwy pod Wawrem rozmieszczenie oddziałów obu stron oznaczono sygnaturami geometrycznymi w kształcie prostokątów i kwadratów barwionych kolorem czerwonym lub czerwono-białym (oddziały polskie) i zielonym (oddziały rosyjskie) i opisano literami od A do F (oddziały polskie) i od G do K (oddziały rosyjskie), które objaśniono w legendzie: A – dywizja Franciszka Żymirskiego, B – dywizja Piotra Szembeka, C – kawaleria Tomasza Łubieńskiego, D – dywizja Jana Skrzyneckiego, E – dywizja Jana Krukowieckiego, F – regiment ulokowany w lesie, G – korpus Piotra Pahlena, H – armia rosyjska w marszu z Miłosny, I – korpus Grigorija Rosena na fłance dywizji polskich,

³⁹ R.O. Spazier, *Atlas*, AGAD, Kartografika z innych Oddziałów AGAD, 669, mapa 1. Mapa o wymiarach w ramce 44 × 41 cm w skali około 1:3 500 000.

⁴⁰ Ibidem, mapa 2. Mapa o wymiarach w ramce 20,5 × 13,7 cm w skali około 1:34 500.

⁴¹ Ibidem, mapa 3. Mapa o wymiarach w ramce 30 × 20,5 w skali około 1:26 000.

⁴² Ibidem, mapa 4. Mapa o wymiarach w ramce 20 × 13,7 cm w skali około 1:34 500.

⁴³ Ibidem, mapa 5. Mapa o wymiarach w ramce 13,7 × 10,1 cm w skali około 1:23 000.

⁴⁴ Ibidem, mapa 6. Mapa o wymiarach w ramce 21,6 × 12 cm w skali około 1:20 000.

⁴⁵ Ibidem, mapa 7. Mapa o wymiarach w ramce 13,7 × 10,2 cm w skali około 1:23 000

⁴⁶ Ibidem, mapa 8. Mapa ogólna o wymiarach w ramce 22,4 × 24 cm w skali około 1:1 800 000. Plan bitwy pod Nurem o wymiarach w ramce 9,1 × 6,2 cm w skali około 1:60 000. Plan bitwy pod Ostrołąką o wymiarach w ramce 9,1 × 6,2 cm w skali około 1:25 300.

Ryc. 7. Plan bitwy pod Wawrem, 19 lutego 1831 r., AGAD,
Kartografika z innych Oddziałów AGAD, 669, mapa 2

K – korpus Rosena w marszu z Okuniewa. Mapy i plany zostały także zaopatrzone w podziałki liniowe. Na planie bitwy pod Wawrem umieszczono podziałkę w sążniach (ryc. 7)⁴⁷.

Na uwagę zasługuje wspomniane wyżej kartograficzne przedstawienie planów bitwy pod Nurem i Ostrołęką. Na jednym arkuszu umieszczono mapę pokazującą sytuację bitew pod Ostrołęką i Nurem, plan bitwy pod Nurem oraz plan bitwy pod Ostrołęką. Na mapie oznaczono szosy, inne drogi i rzeki oraz miasta i większe wsie. Czerwonym atramentem podkreślono miejscowości, pod którymi zostały na tym obszarze stoczone bitwy w wojnie polsko-rosyjskiej 1831 r. oraz wpisano ich daty (dzień i miesiąc). Plan bitwy pod Nurem pokazuje sytuację miasta oznaczonego zarysem jego granic, pokrytym kolorem czerwonym. Na planie oznaczono rzekę Bug, drogi i lasy. Naniesiono położenie oddziałów wojsk polskich (kolor czerwony) i oddziałów wojsk rosyjskich (kolor zielony) przed bitwą oraz kierunki ich przemieszczania podczas bitwy. Plan bitwy pod Ostrołęką pokazuje zarys miasta, sieć wodną (rzeki Narew i Omulew) i komunikacyjną (szosy i inne drogi z opisem ich kierunków) oraz lasy. Naniesiono położenie oddziałów wojsk polskich (kolor czerwony) i oddziałów wojsk rosyjskich (kolor zielony) przed bitwą oraz kierunki ich przemieszczania podczas bitwy. Poszczególne oddziały obu wojsk oznaczono na mapie symbolami literowymi, których znaczenie objaśniono w legendzie⁴⁸.

⁴⁷ Zob. przypis 40.

⁴⁸ Zob. przypis 46.

W zasadzie nie zachowały się żadne oryginalne prace kartograficzne z okresu powstania listopadowego sporządzone przez polskich topografów wojskowych. Z wydawnictw kartograficznych kwatermistrzostwa z 1831 r. można wymienić jedynie mapę okolic Grochowa w skali około 1:21 000, sporządzoną najprawdopodobniej na podstawie wcześniejszych zdjęć. Odbita została przez mjr. Józefa Lexa w litografii polowej, pod którą to nazwą w czasie wojny polsko-rosyjskiej pracował zakład litograficzny kwatermistrzostwa. Dwa egzemplarze tej mapy, różniące się wykonaniem, do 1939 r. znajdowały się w aktach płk. Marcina Klemensowskiego w warszawskim Archiwum Akt Dawnych i zaginęły w czasie wojny⁴⁹. W tymże zbiorze były przechowywane także kopie mapy okolic Ostrołęki i plan bitwy pod Iganiami z 10 kwietnia 1831 r. wykonany starannie przez generała Ignacego Prądzyńskiego. Plan bitwy pod Iganiami miał ogromną wartość źródłową ze względu na rolę Prądzyńskiego w tej bitwie. Kartografika ta, podobnie jak mapy okolic Grochowa, uległy zniszczeniu w 1944 roku⁵⁰. Natomiast plany bitew pod Wawrem i Dębem Wielkim z 31 marca 1831 r. zostały sporządzone na początku kwietnia 1831 r. przez mjr. Lexa dla I. Prądzyńskiego na podstawie zeznań jeńców rosyjskich i miały być wówczas litografowane⁵¹. Nie wiemy czy zostały one odbite w litografii polowej, ponieważ nie zachowały się ani ich pierwowzory ani litografie.

Informacji na temat przebiegu bitew stoczonych podczas wojny z Rosją dostarczają także kartografika, które powstały bezpośrednio po upadku powstania listopadowego, najprawdopodobniej na podstawie prac rękopiśmiennych sporządzanych w latach 1830–1831 (map, planów bitew oraz opisów marszów oddziałów wojsk i toczonych walk). Generał Ignacy Prądzyński podczas pobytu w Petersburgu w okresie od 27 października 1832 r. do 22 kwietnia 1833 r. wykonał plany bitew doby wojny polsko-rosyjskiej, które skopiował Szymon Zieliński i opublikował w Wiedniu w 1909 roku: 1. *Affaire d'Ostrołęka*, 2. *Combat d'Iganie*, 3. *Combat des Dembe Wielkie*, 4. *Combats de Rogoźnica et de Międzyrzecz*, 5. *Croquis pour servir a l'intelligence des batailles et des combats de Grochów et de Wawer*⁵².

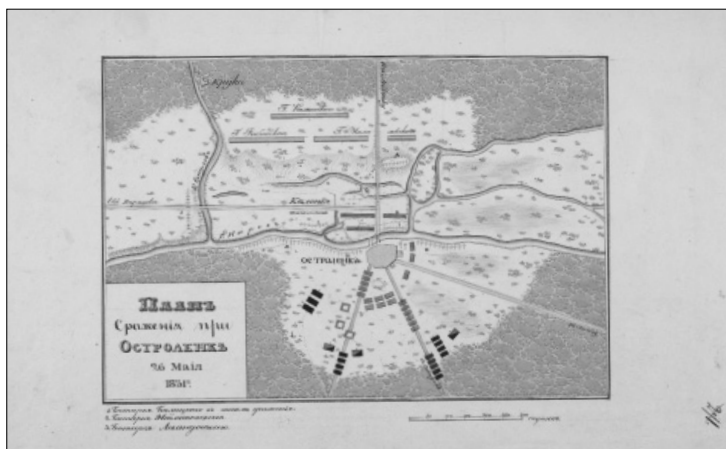
Zachowały się także dwa wielobarwne plany rękopiśmienne bitew wojny polsko-rosyjskiej, sporządzone po upadku powstania listopadowego, które znajdują się w księdze *Izłożenije wojennych diejstwij protiwu polskich miatieżników* [...], zawierającej materiały do działań armii rosyjskiej dowodzonej przez gen. Iwana Dybicza w pierwszej połowie 1831 roku. Plany bitew pod Ostrołęką i pod Nurem zostały dołączone do kopii artykułu gen. I. Prądzyńskiego opisującego bitwę pod Ostrołęką, który gen. Jan Nepomucen Umiński zamieścił we francuskiej

⁴⁹ B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, t. 1, przyg. do wyd. W. Wernerowa, Warszawa 1998, s. 131.

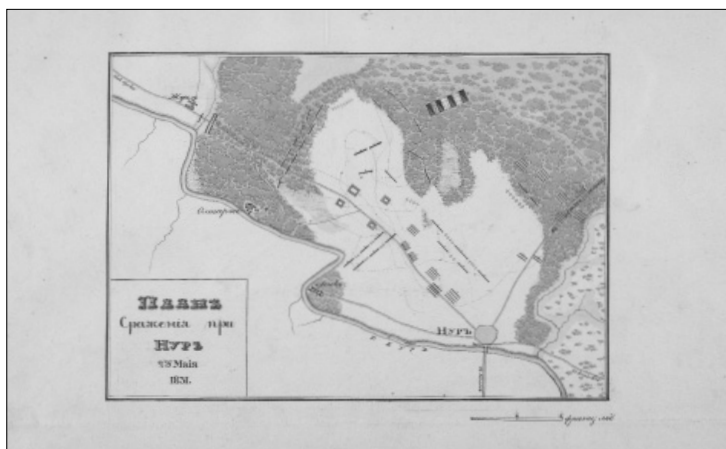
⁵⁰ W. Tokarz, *Wojna polsko-rosyjska z 1830 i 1831 r.*, Warszawa 1930, s. XXII, przyp. 5.

⁵¹ Ibidem, s. 251, przyp. 2.

⁵² *Bibliografia historii Polski XIX w.*, pod red S. Płoskiego, Wrocław – Warszawa 1958, t. 1, s. 530.

Ryc. 8. Plan sraženija pri Ostrolenkie, 26 maja 1831 r., AGAD, Centralne Władze Powstania Listopadowego, 737, s. 257

Ryc. 9. Plan sraženija pri Nurie, 22 maja 1831 r., AGAD, Centralne Władze Powstania Listopadowego, 737, s. 256

gazecie „Le spectateur militaire”. Plan bitwy pod Ostrołęką sporządzony na arkuszu papieru o wymiarach 33×18 cm (ramki $18,7 \times 12,5$ cm), w skali około 1:14 000, pokazuje rozmieszczenie wojsk polskich i rosyjskich. Oddziały polskie oznaczono kolorem niebieskim, a wojska rosyjskie kolorem ciemnozielonym i czerwonym. Przy części oddziałów polskich dodatkowo podano nazwiska dowódców. Ponadto na planie pokazano sieć wodną i drożną oraz schematycznie zaznaczono sytuację Ostrołęki (ryc. 8)⁵³. Plan bitwy pod Nurem wykonano na

⁵³ Plan sraženija pri Ostrolenkie, 26 V 1831 r., AGAD, Centralne Władze Powstania Listopadowego, 737, s. 257.

arkusza papieru o wymiarach 33 × 18 cm (ramki 18,5 × 12,5cm), w skali około 1:50 000. Data dzienna bitwy umieszczona na planie, 23 maja 1831 r., jest błędna – powinno być 22 maja tegoż roku. Na planie bitwy pod Nurem przedstawiono schematycznie stanowiska oddziałów polskich i rosyjskich oraz pokazano także sieć wodną i drożną okolic Nura (ryc. 9)⁵⁴.

Spośród zachowanych wielobarwnych rękopiśmiennych planów bitew powstania listopadowego, sporządzonych w nieodległym czasie od daty ich stoczenia za najwartościowsze dzieło kartograficzne należy uznać wieloarkuszywy plan przedstawiający kolejne fazy bitwy pod Ostrołęką najprawdopodobniej autorstwa kapitana Józefa Kowalskiego. Znajduje się on w jego kolekcji przechowywanej w zbiorach Biblioteki Czartoryskich w Krakowie⁵⁵. Na autorstwo J. Kowalskiego planu bitwy ostrołęckiej wskazuje jego szczegółowość i doskonała technika wykonania. Kapitan Kowalski był doświadczonym kartografem, od lipca 1818 r. pełniącym służbę w Kwaternistrzostwie Generalnym, najpierw jako konduktor, a od 1825 r. podporucznik. W latach 1822–1830 uczestniczył w pracach nad sporządzeniem mapy topograficznej Królestwa Polskiego. W kampanii 1831 r. był przydzielony do Sztabu Generalnego. W lutym otrzymał awans na porucznika, a w maju 1831 r., najprawdopodobniej po bitwie pod Ostrołęką, na kapitana⁵⁶. Pięć rękopiśmiennych wielobarwnych arkuszy planu Józefa Kowalskiego pokazuje kolejne fazy bitwy ostrołęckiej z godziny 11, 12, 13, 16 oraz między 17 a 19. Brak na nich daty sporządzenia, podpisu autora, podziałki liniowej i legendy. Położenie wojsk polskich i rosyjskich oznaczono barwionymi znakami topograficznymi (czerwonymi i fioletowymi oddziały polskie, zielonymi oddziały rosyjskie), a w przypadku oddziałów polskich dodatkowo zostały podane nazwy jednostek wojskowych oraz nazwiska ich dowódców. Liniami przerywanymi i strzałkami oznaczono kierunki przemieszczania się walczących oddziałów⁵⁷. Podobny rękopiśmienny wielobarwny plan wielosekcyjny bitwy pod Ostrołęką w skali około 1:17 600 zachował się w zbiorach Biblioteki Polskiej Akademii Nauk w Kórniku. Nie znamy daty jego sporządzenia i autora. Pierwszy z pięciu arkuszy, większy (31 × 25,1 cm) pokazuje sytuację wojsk polskich i rosyjskich o godzinie 11, a na pozostałych pięciu mniejszych (20,4 × 14,6 cm) przedstawiono kolejne fazy tej bitwy⁵⁸. W Bibliotece Kórnickiej znajduje się także

⁵⁴ *Plan srażeńia pri Nurie, 23 V 1831 r.*, AGAD, Centralne Władze Powstania Listopadowego, 737, s. 256.

⁵⁵ Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, Józef Kowalski, *Materiały do historii wojny 1830–1831*, rkps. 6438. Reprodukcje planów zostały zamieszczone w zbiorze dokumentów przygotowanych do druku przez Norberta Kasparka i Janusza Gołotę, *Ostrołęka 1831. Wspomnienia, rozkazy, relacje*, wybór źródeł, opracowanie, wstęp N. Kasperek, J. Gołota, Ostrołęka 2011, plany nry 2–6.

⁵⁶ B. Olszewicz, *Kowalski Józef (1801–1883)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 14, Wrocław 1968–1969, s. 558; idem, *Polska kartografia wojskowa*, op. cit., s. 139, 160, XX–XXI; R. Bielecki, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. 2, Warszawa 1996, s. 340–341.

⁵⁷ *Ostrołęka 1831*, op. cit., plany nry 2–6.

⁵⁸ Biblioteka PAN w Kórniku, M I 086, nr inw. 1204. Informacja zaczerpnięta z katalogu bibliotecznego, bazy: Mapy. Arkusz pierwszy tego planu został opublikowany przez N. Kasparka i J. Gołotę, *Ostrołęka 1831*, op. cit., plan nr 1.

niedatowany i niepodpisany przez autora wielobarwny rękopiśmienny plan bitwy pod Ostrołęką pokazujący położenie wojsk polskich i rosyjskich o godzinie 11, sporządzony na arkuszu papieru o wymiarach 30,2 × 26,2 cm, w skali około 1:17 600⁵⁹.

Niewiele zachowało się planów, pokazujących przebieg bitew stoczonych w 1831 r. podczas wojny polsko-rosyjskiej, które powstały bezpośrednio po zakończeniu działań wojennych. Trudno jest jednoznacznie odpowiedzieć na pytanie, kiedy powstały zachowane rękopiśmienne plany bitew pod Nurem i Ostrołęką i kto jest ich autorem. Najwięcej pewności mamy w kwestii momentu sporządzenia planów zachowanych w zespole akt Centralnych Władz Powstania Listopadowego znajdujących się w AGAD. Nie ulega wątpliwości, że powstały one bezpośrednio po upadku powstania. Z tego samego okresu prawdopodobnie pochodzą plany przedstawiające kolejne fazy bitwy pod Ostrołęką ze zbioru Józefa Kowalskiego w Bibliotece Czartoryskich. Możemy także przypuszczać, że ich autorem jest kapitan J. Kowalski. Natomiast z całą pewnością najwcześniej opublikowanymi planami bitew wojny 1831 r. były plany w *Atlasie R.O. Spaziera*. Porównanie ich zarówno z zachowanymi planami rękopiśmiennymi, jak i z planami wydаныmi drukiem w latach trzydziestych i czterdziestych XIX w. w pracach poświęconych powstaniu listopadowemu pozwala stwierdzić, że dzieło kartograficzne niemieckiego historyka należy uznać za wartościowe. Spośród planów bitew wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831, opublikowanych w pierwszych dziesięcioleciach po upadku powstania listopadowego, porównywalne z planami umieszczonymi w *Atlasie Spaziera* pod względem treści i poziomu opracowania kartograficznego są jedynie plany drukowane w dziełach Ludwika Mierosławskiego *Powstanie narodu polskiego w roku 1830 i 1831* i *Bitwa warszawska w dniu 6 i 7 września 1831 r.* Nie wykluczone, że niektóre z map zamieszczonych w pracach Mierosławskiego i Spaziera powstały przy udziale tych samych inżynierów wojskowych, między innymi Jana Pawła Lelewela, np. plan zatytułowany *Miasto, fortyfikacje, barykady Warszawy i wojsko polskie 19 sierpnia 1831 r.* w *Atlasie Spaziera* i plan *Rozkład umocnień zewnętrznych i okolice Warszawy na lewym brzegu Wisły 1831* w drugim tomie *Bitwy warszawskiej*⁶⁰. Należy dodać, że mapy i plany zamieszczone w opracowanym i wydany przez Spaziera *Atlasie* litografował znany niemiecki kartograf i rytownik Johann Friedrich August Kneisel (1782–1855). Kartografika te zostały następnie wykorzystane jako ilustracje w drugim wydaniu niemieckim dzieła *Geschichte des Aufstandes des polnischen Volkes*, opublikowanym w 1834 r. w Stuttgarcie.

Źródła kartograficzne przedstawiające bitwy wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831, które zostały sporządzone lub wydane w nieodległym okresie czasu od

⁵⁹ Biblioteka PAN w Kórniku, M I 085, nr inw. 1203. Informacja zaczerpnięta z katalogu bibliotecznego, bazy: Mapy.

⁶⁰ L. Mierosławski, *Bitwa warszawska w dniu 6 i 7 września 1831 roku*, wyd. K. Kozłowski z przedmową K. Jarochońskiego, Poznań 1888, załącznik.

upadku powstania, pomimo że zachowało się ich niewiele, bardzo rzadko są wykorzystywane przez badaczy tej doby. Ponadto niektórych z nich, pomimo dużej wartości poznawczej, jak *Atlas R.O. Spaziera*, nie odnotowuje literatura przedmiotu, nawet prace źródłoznawcze. Wydawcy tomu dokumentów *Ostrołęka 1831. Wspomnienia, rozkazy, relacje*, Norbert Kasperek i Janusz Gołota, których niewątpliwą zasługą jest opublikowanie w formie ilustracji planów z kolekcji kapitana Józefa Kowalskiego przedstawiających kolejne fazy bitwy pod Ostrołęką i jednego z planów tej bitwy znajdujących się w zbiorach Biblioteki PAN w Kórniku, nie poświęcili więcej uwagi dawnym mapom dotyczącym wojny polsko-rosyjskiej. Pierwszy z nich, znany badacz dziejów powstania listopadowego i wielkiej emigracji w obszernym artykule źródłoznawczym dotyczącym wyprawy na gwardie i bitwy ostrołęckiej, źródła kartograficzne omówił w jednym niewielkim akapicie⁶¹. Autor wśród ważnych map i planów do dziejów wojny polsko-rosyjskiej 1830–1831 nie wymienił *Atlasu Spaziera*, pisząc jedynie o pierwszych wydaniach trzypiętomowej *Historii powstania narodu polskiego* w języku niemieckim, polskim i francuskim oraz pominął drugie wydanie niemieckie, do którego załączono plany bitew, wcześniej opublikowane w *Atlasie*⁶².

Literatura

- Bartoszewicz H., 2012, *Z dziejów kartografii Mazowsza i ziem sąsiednich w XVII–XX wieku*, Warszawa – Pułtusk.
- Bibliografia historii Polski XIX w.*, 1958, pod red. S. Płoskiego, t. 1, Wrocław – Warszawa.
- Bielecki R., 1995–1998, *Słownik biograficzny oficerów powstania listopadowego*, t. 1–3, Warszawa.
- Biernat A., Ihnatowicz I., 2003, *Vademecum do badań nad historią XIX i XX wieku*, Warszawa.
- Barzykowski S., 1883, *Historia powstania listopadowego*, t. 1–5, Poznań.
- Gembarzewski B., 1903, *Wojsko polskie. Królestwo Polskie 1815–1830*, Warszawa.
- Kasperek N., 1993, *Żołnierze powstania listopadowego, powroty i emigracja*, „Komunikaty Warmińsko-Mazurskie”, nr 1, s. 84–85.
- Kocój H., 1970, *Niemcy a powstanie listopadowe*, Warszawa.
- Kocój H., 1980, *Prusy wobec powstania listopadowego*, Warszawa.

⁶¹ „Niezwykle ważne są współczesne plany bitew, które powstały tuż po opisywanych wydarzeniach. Zdecydowanie najlepsze, tu prezentowane pochodzą ze zbioru kpt. J. Kowalskiego. Bardziej schematyczne są w znanym zbiorze *Władze Centralne Powstania Listopadowego*. Wiele map i planów bitew mamy w pracach m.in. L. Mierosławskiego i I. Prądyńskiego. N. Kasperek, *Wyprawa na gwardie i bitwa pod Ostrołęką w źródłach i literaturze*, w: *Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje – historiografia – pamięć*, pod red. T. Skoczka, Warszawa 2015, s. 230.

⁶² *Ibidem*, s. 237.

- Konopska B., 1994, *Polskie atlasy historyczne. Koncepcje i realizacje*, Warszawa.
Listy emigracyjne Joachima Lelewela, 1948–1958, t. 1–5, oprac. H. Więckowska, Kraków.
- Mierosławski L., 1888, *Bitwa warszawska w dniu 6 i 7 września 1831 roku*, wyd. K. Kozłowski z przedmową K. Jarochońskiego, Poznań.
- Mickiewicz W., 1899, *O pierwszym tłumaczeniu niemieckim „Pana Tadeusza”*, w: *Rok mickiewiczowski. Księga pamiątkowa*, Lwów.
- Mochnacki M., 1863, *Dzieła*, t. 3, Poznań.
- Olszewicz B., 1921, *Polska kartografia wojskowa (Zarys historyczny)*, Warszawa.
- Olszewicz B., 1998, *Kartografia polska XIX wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, t. 1, przyg. do wyd. W. Wernerowa, Warszawa.
- Ostrołęka 1831. *Wspomnienia, rozkazy, relacje*, 2011, wybór źródeł, opracowanie, wstęp N. Kasperek, J. Gołota, Ostrołęka.
- Ostrowski A., 1961, *Pamiętnik z czasów powstania listopadowego*, wyd. K. i W. Rostoccy, Wrocław.
- Powstanie listopadowe 1830–1831. Dzieje – historiografia – pamięć*, 2015, pod red. T. Skoczka, Warszawa.
- Roguski P., 1981, *Tulacz polski nad Renem. Literatura i sprawa polska w Niemczech w latach 1831–1845*, Warszawa.
- Siwicka D., 2015, *Potrzeba mapy. Prace kartograficzne polskich emigrantów*, „Rocznik Towarzystwa Literackiego imienia Adama Mickiewicza”, R. VIII (L), s. 27–37.
- Spazier R.O., 1832, *Geschichte des Aufstandes des polnischen Volks in den Jahren 1830 und 1831*, Bd. 1–3, Altenburg.
- Spazier R. O., 1833, *Historia powstania narodu polskiego w roku 1830 i 1831*, t. 1–3, Paryż.
- Spazier R.O., 1833, *Atlas de cartes et de plans pour servir à l’intelligence de l’histoire de l’insurrection du peuple polonaise*, Leipsic.
- Spazier R.O., 1834, *Geschichte des Aufstandes des polnischen Volks in den Jahren 1830 und 1831*, 2, Bd. 1–3, Stuttgart.
- Spazier R.O., 2010, *Atlas de cartes et de plans pour servir à l’intelligence de l’histoire de l’insurrection du peuple polonaise. Atlas map i planów służących zrozumieniu historii powstania narodu polskiego*, reprint atlasu, nota wydawnicza i opis map H. Bartoszewicz, tłumaczenie A. Bartoszewicz, Warszawa.
- Tokarz W., 1930, *Wojna polsko-rosyjska z 1830 i 1831 r.*, Warszawa.
- Żywot Jana Pawła Lelewela podpułkownika inżynierii, 1857*, Poznań.

Old historical atlas of the Polish-Russian war of 1830–1831 of Richard Otto Spazier against the background of the cartography of the November Uprising

Henryk Bartoszewicz

Archiwum Główne Akt Dawnych

Zespół Historii Kartografii przy Instytucie Historii Nauki PAN

E-mail: kartografia@agad.gov.pl

Summary: The subject of the article is the *Atlas de cartes et de plans pour servir à l'intelligence de l'histoire de l'insurrection du peuple polonaise*, which was made by the German historian Richard Otton Spazier. It was the first work showing the cartographic image of the Polish-Russian war of 1830–1831. Atlas of maps and plans for the history of the November Insurrection was made on the basis of materials provided to the author by Polish generals and officers who, after the fall of that insurrection, were in exile in Saxony and France. Spazier obtained oral reports, written documents and cartographic sources from them. A comparison of the atlas of the historical Polish-Russian war 1830–1831 by Richard Otto Spazier with few manuscript plans preserved some of the battles of this war and the plans published in the thirties and forties of the 19th century in the works devoted to the November Uprising, as well as with later historical studies allows that the cartographic work of a German historian should be considered valuable.

Keywords: old atlas, historic atlas, Polish-Russian war 1830–1831
